

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра теорії права, конституційного та приватного права

КЕЙС

**заняття на тему 1.1. «ПРАВА ЛЮДИНИ. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА.
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ. СВОБОДА ВІД КАТУВАНЬ. СВОБОДА ТА
ОСОБИСТА НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ»**

Підвищення кваліфікації (12 днів)
СЛІДЧИХ ПОЛІЦІЇ

Розробник:

доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
к.ю.н., доцент ОНИШКО Оксана
Богданівна

Обговорено та затверджено за засіданні кафедри теорії права,
конституційного та приватного права, протокол № 4 від 30.11.2021 р.

Львів
2021

ТЕМА 1.1. «ПРАВА ЛЮДИНИ. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ. СВОБОДА ВІД КАТУВАНЬ. СВОБОДА ТА ОСОБИСТА НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ»

Годин на тему – 4

Занять – 2

Навчальна мета: систематизувати та поглибити знання про права людини, їх конституційне закріплення та міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Міжтематичні зв'язки: організаційно-правові засади в діяльності слідчих офіцерів поліції; взаємодія поліції та громади; запобігання, протидія та розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням права на життя, свободу та особистої недоторканості, власності та ін.

План лекційного заняття (2 год.)

1. Поняття та розвиток прав людини.
2. Верховенство права. Конституціоналізм.
3. Заборона катувань. Право на свободу та особисту недоторканість.
4. Право на приватність.

1. Поняття та розвиток прав людини.

За своєю юридичною природою і системою гарантій права і свободи є ідентичними. Вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різноманітних сферах, але термін "свобода" покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи конкретного його результату: "кожен має право на свободу світогляду і віросповідання" (ст. 35 Конституції України); "кожному гарантується право на свободу думки і слова" (ст. 34 Конституції України).

В той час як термін "право" визначає конкретні дії людини (наприклад, право брати участь в управлінні державними справами, право обирати і бути обраним). Проте розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також іменують "свободами". Розходження в термінології є скоріше традиційним, що склалося ще в XVIII-XIX ст. Права і свободи людини перестали бути об'єктом тільки внутрішньої компетенції держави, а стали смислом усього міжнародного співтовариства, тому виникла необхідність у створенні універсальних міжнародних-правових стандартів, які також є основними правами людини.

Ці основні права відбиті в ряді найважливіших міжнародних-правових актів, які встановили загальнолюдські стандарти прав і інтересів особистості. Відповідно до міжнародного законодавства, всі особи, що мешкають у державі - учасниці пактів або на яку поширюється юрисдикція цієї держави, отримують можливість користуватися правами, передбаченими пактами, без

різниці за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Це зобов'язує всі держави, що приєдналися, привести своє національне законодавство у відповідність із вимогами пактів. Після приєднання створюється правова ситуація, коли [міжнародні-правові](#) акти отримують пріоритет над внутрішнім законодавством. Тому [громадянин](#), політичні або громадянські права якого порушені, може звернутися безпосередньо до [Комітету з прав людини при ООН](#), якщо їм вичерпані всі наявні внутрішні засоби правового [захисту](#) ([ст. 2 Факультативного протоколу № 1 до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права](#)).

Під **основними [правами людини варто](#)** розуміти права, які містяться в [конституції](#) держави і міжнародно-правових [документах](#) по [правах людини](#), зокрема в [Хартії з прав людини](#), а також у [Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод](#) 1950 р., [Європейській соціальній Хартії](#) 1961 р. Відмежування категорії основних прав людини аж ніяк не означає віднесення інших прав до "другорядних", менш значних, які потребують менших зусиль держави для їх забезпечення. Основні права і свободи є основою правового [статусу](#) індивіда, на якій можливо виникнення інших прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. Тому основні, фундаментальні права, зафіксовані в конституції держави, найважливіших міжнародно-правових актах по правах людини, є правовою базою для похідних, але не менш важливих його прав.

Види прав і свобод людини. У зарубіжній літературі та міжнародно-правових актах існують різні підходи щодо класифікації основних прав і свобод людини та громадянина. Деякі [автори](#) встановлюють групу соціально-економічних прав; політичні права та демократичні свободи; рівні права громадян; особисті права і свободи. Інші розглядають [систему прав](#) та демократичних свобод як сукупність соціально-економічних, політичних прав та особистих свобод. Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні [права і свободи](#); 2) [політичні права і свободи](#); 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

Пропонувався розподіл прав громадянина: 1) як трудівника; 2) як громадсько-політичного діяча; 3) як особа. Американські вчені розподіляють права на 5 груп: 1) права громадян, що складають необхідні умови їх життя; 2) політичні права; 3) права, що забезпечують свободу [особи](#); 4) [права осіб](#), що підозрюються та звинувачуються в [злочинах](#), права [неповнолітніх](#) тощо; 5) права окремих категорій населення (молоді, жінок, військових, учителів тощо).

Український центр прав людини у своєму звіті про стан справ у [галузі прав](#) людини в [Україні](#) охарактеризував діяльність по забезпеченню основних прав і свобод людини в [Україні](#) за такими напрямками: політичні [права і свободи](#); [соціально-економічні права](#); міжнаціональні відносини; свобода слова; права [дитини](#); [політичні партії](#) та [громадські організації](#). Залежно від виду суб'єктів запропоновано розрізняти [права людини](#), [права нації](#), [права людства](#). [Права](#) людини розрізняються за часом виникнення ("[покоління прав](#)

[людини](#)") - права людини та громадянина першого покоління, права другого покоління та третього покоління. З урахуванням міжнародно-правових актів та стандартів, загальнолюдських вимірів та цінностей побудовано розділ II [Конституції України](#) "Права, свободи та [обов'язки](#) людини і громадянина", у якому [основні права та свободи людини](#) і громадянина класифікуються за сферами життєдіяльності: громадянські; політичні; [соціально-економічні та культурні права](#) і свободи.

У науці прийнято ділити [права і свободи людини](#) на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-е - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Перше покоління [цивільних і політичних прав](#) бере початок від XVII - XVIII ст., а саме періоду після англійської, американської та французької [революцій](#). Це, в основному, негативні права ([свобода](#) від), а не позитивні ([право](#) на). Вони гарантуються ст.ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 [Загальної декларації прав людини](#), і об'єднує їх ідея [свободи](#) індивіда, одного чи разом з іншими, від зловживань політичної [влади](#). Це такі права, як, наприклад, [право на життя](#), свободу та особисту недоторканість, свобода від [рабства](#) тощо. Перше покоління кваліфікується як [система негативних прав](#), які зобов'язують [державу](#) утримуватися від втручання в сфери, що регулюються цими [правами](#).

Друге покоління економічних, соціальних та [культурних прав](#), ідея яких з'являється на початку XIX ст., виникло після соціалістичних революцій. Це скоріше позитивні, ніж негативні права, які вимагають для їх реалізації участі [держави](#). Вони закріплені в ст.ст. 22, 23, 24, 25, 26, 27 [Загальної декларації прав людини](#), прикладами їх можуть бути [право на соціальне](#) забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до позитивних [прав](#) ([право](#) на вільний [вибір роботи](#), [право](#) створювати професійні спілки і входити до їх складу тощо).

Третє покоління [прав](#) розглядається як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Так, право на [самовизначення](#), яке склалося ще в роки буржуазних революцій, слугувало правовою основою антиколоніальної боротьби [народів](#) Азії, Африки і Латинської Америки. Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу і боротьбу народів за незалежність. Це такі права, як [право на політичне](#), економічне, соціальне і культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, а також право на користування спільним спадком людства. До інших прав третього покоління відносять [право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право](#) на гуманітарну допомогу.

Якщо права, які відносяться до перших двох поколінь, - це права і свободи, що належать кожному індивіду як такому, то права третього покоління можна назвати [правами людини](#) і народів. Так, право на мир, на здорове навколишнє середовище або на соціальний і економічний розвиток належить як кожній людині, так і кожному народу і, можна сказати, навіть людству в цілому.

Право на самовизначення знайшло своє закріплення в міжнародних [договорах](#) (ст. 1 обох Пактів) і розглядається практичними всіма державами і вченими як загальновизнаний принцип міжнародного права. Права третього покоління відрізняються від прав двох попередніх поколінь тим, що перебувають у стадії становлення як [юридично обов'язкові норми](#). Вони містяться тільки в резолюціях міжнародних організацій (наприклад, у Декларації про права народів на мир, проголошеною резолюцією Генеральної Асамблеї [ООН](#) у 1984 р. і Декларації про право на розвиток, ухваленою Генеральною Асамблеєю в 1986 р.). Їх положення часто дуже невизначені і тільки поступово відбувається уточнення їх нормативного змісту як прав людини і народів.

2. Верховенство права. Конституціоналізм.

Верховенство права — це фундаментальний правовий принцип, який передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом. Верховенство права різко контрастує з ідеєю, що правитель, законодавець може бути вище закону, що було особливістю римського права, радянського права, нацистського права та деяких інших правових систем.

До розгляду проблеми верховенства права у правовій теорії існують різні підходи, виміри та аспекти дослідження. Перше визначне, сучасне формулювання і аналіз верховенства права у ліберальній демократичній системі міститься у дослідженні Дайсі «Всуп до конституційного права», яке побачило світ у 1888 р. Дайсі формулював верховенство права у трьох основних аспектах, що перетинаються між собою. Перший і найголовніший аспект такий: «Нікого не може бути покарано чи незаконно засуджено особисто або у майновому сенсі, крім як за певне порушення закону, встановлене звичайним правовим порядком у звичайних судах країни». Другий аспект верховенства права полягав у тому, що всі є рівними перед звичайним законом. І зрештою третій аспект верховенства права, за Дайсі, являв собою не стільки окремий елемент, скільки визначення глибинної основи верховенства права — юрисдикції звичайних судів.

Верховенство права і правова держава — ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Однак, співвідношення між цими феноменами дотепер у вітчизняній літературі належним чином не з'ясоване. Так, одні вчені (О. Скакун) вважають поняття принципу верховенства більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу; інші (П. Рабінович) — звужують його до принципу правової держави, треті (М. Козюбра) — не вбачають принципової різниці між англійським «Rule of law» і німецьким «Rechtsstaat», констатує, що

відмінності між цими поняттями є швидше термінологічними, ніж змістовними.

Нині у юридичній науці верховенство права тлумачиться у зв'язку з такими інститутами, як права і свободи людини і громадянина та верховенство закону. Щодо першого з цих підходів до розуміння верховенства права, зазначимо, що концепція верховенства права виходить із того, що право зв'язує, обмежує державу в інтересах особи і суспільства в цілому. У зазначеному сенсі право виступає як сила, здатна підкорити державу. Верховенство права передбачає рівність основоположних прав і свобод людини як головного суб'єкта громадянського суспільства, збереження її автономії, узгодженість прав з правами інших осіб.

Саме тому, як справедливо зазначив О. Скрипнюк, звертаючись до проблеми реалізації принципу верховенства права у світлі формування України як демократичної і правової держави, не можна залишити поза увагою таке поняття, як «громадянське суспільство». Розвиток сучасних демократичних політичних систем засвідчує, що навіть для найрозвиненіших держав з тривалими правовими та конституційними традиціями, з достатньо високим рівнем політичної та правової культури потреба в існуванні громадянського суспільства як елементу системи захисту прав людини не лише не зменшується, а й навпаки — підвищується.

Саме громадянське суспільство є «соціальним контекстом» для формування інститутів прав людини та правової держави. Відсутність міцних громадських інститутів у сучасному суспільстві призводить до закономірних наслідків — «безжиттєвості», слабкої ефективності інституту прав людини і, як наслідок, — реальної незатребуваності правової публічної влади.

В правовій державі повинні функціонувати розвинені інститути громадянського суспільства, до числа яких традиційно відносять, в першу чергу, політичні партії, профспілки, неурядові організації, засоби масової інформації, а також сім'ю, церкву та ін. Завдяки цим інститутам громадяни самотійно вирішують більшість питань, пов'язаних з їх повсякденною життєдіяльністю, без прямої участі держави, її органів та посадових осіб. Надзвичайна важливість існування розвинених інститутів громадянського суспільства обумовлена тим, що вони являють собою соціальну основу правової держави, без якої остання існувати не може, тобто без громадянського суспільства не відбувається правова держава й не здійснюється верховенство права.

Переходячи до другого способу інтерпретації принципу верховенства права, тобто тлумачення верховенства права через поняття верховенства закону, зазначимо, що верховенство закону — визначальна роль закону в правовій системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед, державних органів і посадових осіб. Цей принцип має проявлятися в максимальному відображенні народної волі в прийнятих актах, в мінімальній достатності правового регулювання, а також у забороні передачі законодавчих повноважень іншим державним органам. Однак, доволі часто спостерігаються серйозні розбіжності між законом і правом. Тому, як зазначає П. Арнаутів,

верховенство права може бути практично реалізоване тільки тоді, коли правові закони поєднуються з певною формою організації державної влади. Ця взаємообумовленість пояснюється тим, що навіть найкращі і найдосконаліші закони мають, по-перше, реалізуватись, а по-друге, повинні існувати такі внутрішні юридичні механізми, які були б запобіжним чинником щодо можливості прийняття «неправових законів».

Слід зазначити, що досить часто вчені визнають суперечності між «духом» та «буквою» закону. Якщо ж закон є відображенням, віддзеркаленням певного рівня наукової, доктринальної правосвідомості, то таких розбіжностей не виникатиме на практиці.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що утвердження принципу верховенства права у нашій державі й функціонування демократичної, правової держави можливе лише за таких умов:

1) Наявність повноцінного громадянського суспільства, оскільки виникнення верховенства права і правової держави обумовлено саме потребами громадянського суспільства.

2) Реалізація принципу народного суверенітету, доктрина якого була розроблена ще у XVIII ст. французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо. Саме ідея народовладдя визначає сутність демократії, оскільки реальна наявність чи відсутність народовладдя дає підстави для чіткого поділу демократії й диктатури.

3) Зв'язаність, обмеженість державної влади правами й свободами людини, поділ державної влади, конституційне встановлення прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і особи тощо.

4) Реальність принципу основоположних прав і свобод людини. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням того, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

5) Втілення принципу верховенства Конституції, який можна розглядати як цілісний конституційний принцип організації й функціонування правової держави, в основу якого покладено загальну ідею підпорядкування держави конституції, праву загалом.

6) Відповідальність держави перед особою. Інститут відповідальності держави перед особою — одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Саме завдяки цьому інституту досягається послаблення тиску держави на суспільство і, водночас, підвищується можливість контролю останнього за діями держави.

7) Дотримання принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і є одним із основних елементів верховенства права. Загальну ідею юридичної визначеності, як стверджує Т. Хартлі, звичайно ж визнано більшістю правових систем; однак саме в праві Європейського Союзу її роль є більш конкретною, приймаючи форми різноманітних підконцепцій. Найважливішими серед них є: відсутність зворотної сили у новоприйнятих

законів (англ. non-retroactivity), закріплені права (англ. vested rights) та законні очікування (англ. legitimate expectations)

8) Забезпечення правопорядку, тобто «атмосфери» нормального правового життя, що встановлюється в результаті точного і повного здійснення розпоряджень правових норм (прав, свобод, обов'язків, відповідальності) всіма суб'єктами права. Правопорядок, як державноправове явище, служить стабілізації, підтриманню рівноваги між інтересами громадянського суспільства і держави. Таким чином, принцип верховенства права є відображенням найвищих загальнолюдських цінностей у всіх сферах суспільного життя, орієнтиром пошуку шляхів до світового порядку

Можна виділити **дві основні концепції верховенства права**: формальне або «тонке» та змістовне або субстанціональне визначення верховенства права.

Формальне визначення верховенства права не робить судження про «справедливість» самого закону, а визначає конкретні процедурні атрибути які повинна мати правова система, щоб бути згідно з принципом верховенства права.

Змістовні концепції верховенства права виходять за межі цього і включають деякі суттєві права, які, як стверджують ці концепції, ґрунтуються або впливають з самого верховенства права.

Відмінності між матеріальною та формальною концепціями[ред. | ред. код]

Паул Крейг так формулює відмінності між цими концепціями. «Формальні концепції верховенства права розглядають спосіб, яким було встановлено закон; чіткість норми і часову характеристику впровадженої норми. Проте формальні концепції верховенства права не мають на меті винесення суджень щодо фактичного змісту закону. Для формальних концепцій права не має значення, добрий чи поганий закон, якщо формальних вимог щодо верховенства права було дотримано. Ті ж, хто надає перевагу матеріальним концепціям, прагнуть вийти за ці рамки. Визначаючи наявність зазначених формальних властивостей верховенства права, вони прагнуть розвинути цю доктрину. Вважається що певні реальні права базуються на верховенстві права або впливають з нього. Ця концепція використовується як основа цих прав, і такі права потім використовуються, щоб розрізнити „добрі“ закони, які відповідають цим правам, і „погані“ закони, що їм не відповідають».

Іншими словами основна відмінність коротко може бути сформульована так: формальні теорії зосереджують увагу на належних джерелах і законності (хоча остання іноді відноситься саме до матеріальних теорій), а матеріальні теорії включають окрім формальних також вимоги щодо відповідності змісту закону принципам права чи моралі.

Формальні концепції верховенства права

Б. Таманага виділяє такі три моделі формальних концепцій:

1. Правління на основі закону — «закон як інструмент дій уряду». У цьому випадку відпадає сенс в окремому понятті верховенства права. При

цьому воно фактично існує в будь-якій державі. Така концепція не передбачає достатнього обмеження уряду правом.

Ця модель не характерна для західної правової доктрини, натомість властива, зокрема, точці зору на верховенство права китайського уряду.

2. Формальна законність, що є загальною та ґрунтується на передбачуваності, зрозумілості, чіткості закону. Теоретиками цієї моделі є Джозеф Рац, Лон Фуллер, Фрідріх фон Гаєк та ін.

3. Демократія плюс законність — згода суспільства щодо певного питання визначає зміст закону.

Формальна концепція верховенства права підтримується багатьма науковцями.

Разом з тим багато дослідників засуджують напр. правління за допомогою закону як авторитаристську деформацію традиції верховенства права. Формальна концепція цілком сумісна з авторитарним режимом, бо закон може встановити рабство, расову сегрегацію, сексуальну нерівність, не порушуючи вимог верховенства права.

Формальна концепція верховенства права є морально нейтральною. Для ілюстрації цього ... використовує порівняння закону (права) і ножа, що може використовуватися як для приготування їжі, так і для вбивства людини.

Разом з тим окремі моделі можуть і відрізнятися в цьому відношенні. Так, формальна законність є до певної міри морально позитивною, тому що підтримує гідність особи, дозволяючи їй передбачати і планувати власні дії.

Матеріальні концепції верховенства права

Загальними їх характеристиками є те, що вони: часто ґрунтуються на природно-правових концепціях праворозуміння та відповідно чітко розрізняють право і закон;

є складнішими по суті, бо включають формальні вимоги законності, проте йдуть далі і враховують оціночні критерії щодо змісту та реалізації законів (сприйняття як найвищої цінності людської особи та її гідності, особистої автономії, індивідуальних прав).

Відомим представником теорій цього виду є зокрема Рональд Дворкін.

Б. Таманага виділяє три моделі матеріальних концепцій, що ґрунтуються на таких варіантах своїх центральних ідей:

1. Індивідуальні права — власність, контракти, приватність, автономія.
2. Право гідності та/або правосуддя.
3. Держава загального добробуту — реальна рівність, добробут, захист громади (найширша концепція).

Проблемними питаннями зазначених теорій є баланс індивідуальних прав та демократії, абстрактність та конкретна невизначеність змістовних критеріїв оцінки закону, визначення конкретного розуміння змісту індивідуальних прав тощо.

3. Заборона катувань. Право на свободу та особисту недоторканість.

Ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює безумовну заборону «катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання», — або «поганого поводження» (ill-treatment), як узагальнено його визначає Європейський суд з прав людини. На відміну від більшості норм у сфері захисту прав людини, ця заборона не знає відступів ні за яких обставин, і порушення її не може бути виправданим.

Проте Конвенція не дає визначень для понять, використаних у статті 3. Її зміст охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент «поганого поводження». На відміну від Конвенції ООН проти катувань, яка встановлює такі ознаки «катування», як: 1) специфічна мета — «одержати... відомості чи визнання, покарати... за дії.., залякати чи примусити...»; 2) «причину, засновану на дискримінації будь-якого характеру», ст. 3 Європейської конвенції таких обмежень не містить. Це дало можливість Європейському суду поширити дію ст. 3 Європейської конвенції на ситуації, де такі ознаки відсутні.

Катування, відповідно до ч. 1 ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність видів поводження чи покарання прийнятої у 1984 році, означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

Порівняно із формулюванням в інших міжнародних договорах, у ст. 3 ЄКПЛ дуже лаконічно і стисло, але у чіткій пасивній формі викладена абсолютна заборона катування та поганого поводження, однак у ній криється надзвичайно широкий зміст та значущість, адже йдеться про невід'ємні права фізичної і моральної недоторканності людини. Відповідно до статті 3 Конвенції, держава зобов'язана дотримуватися як негативних, так і позитивних зобов'язань. У фаховій літературі і судовій практиці виділяють матеріальні та процесуальні аспекти порушень за ст. 3 Конвенції.

Ст. 3 Конвенції виокремлює низку ключових понять, що визначають зміст правовідносин, які підпадають під її захист: катування, нелюдське поводження, і таке, що принижує честь і гідність поводження чи покарання. Вони вказані в Конвенції без тлумачень, однак їх зміст впорядкований практикою ЄСПЛ.

Загальним для цих понять є те, що вони уособлюють певну жорстокість, яка повинна перевищувати мінімальний івень. Відповідно до п. 162 рішення у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18.01.1978 погане

поводження повинно досягти мінімального рівня жорстокості, щоб підпадати під ст. 3 Конвенції. Оцінка залежить від обставин справи, таких як: тривалість поведження, фізичний і психологічний вплив, в деяких випадках стать, вік, стан здоров'я потерплого.

Не всі випадки жорстокого поведження заборонені. Так у справі «Крьохер і Мюлер проти Швейцарії» від 09.07.1981 заявника-в'язні, що були засуджені за особливо тяжкі злочини, скаржилися на те, що постійне утримання їх у камерах зі штучним освітленням, заборорою зберігати книги, журнали, газети, слухати радіо, дивитися ТВ, спілкуватися з іншими ув'язненими, вести щоденник, мати власний одяг, зберігати тютюн і запальнички становить порушення ст. 3, з чим Комісія не погодилася. У справі «Лопе Остра проти Іспанії» від 9.12.1994 Суд не знайшов порушення ст. 3 при оцінці стану здоров'я заявниці, порушеного за її словами у зв'язку із сильним шумом та запахами, що походили від підприємства з переробки відходів, розташованого поблизу її житла. Не було встановлено порушення ст. 3 і у справі «Кудла проти Польщі» від 26.10.2000 при оцінці страждань та принижень, що призвели до пригніченого стану заявника, у якого під час тримання під вартою за скоєння низки злочинів установили психічне захворювання. Також недостатніми були визнані страждання для кваліфікації ст. 3 у пана Л., який після операції зі зміни статі не зміг змінити особистий код свого нового свідоцтва про народження і паспорта, що визначали його жінкою («Л. проти Литви» від 11.09.2007).

Відмінність катування від інших видів поведження, що підпадають під ст. 3 залежать від ступеня страждання, його інтенсивності та індивідуальних особливостей потерплого. Однак, найбільша жорстокість притаманна катуванню. Слово катування» найчастіше використовується для опису нелюдського поведження, з метою здобуття інформації, визнання або присудження покарання, тощо.

У справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18.01.1978 Суд досліджував 5 особливих методів поглибленого допиту (методи дезорієнтації ао позбавлення сенсорного сприйняття), що були застосовані поліцейськими щодо 14 членів ІРА. З їх допомогою була отримана значна кількість розвідувальної інформації, встановлено понад 700 осіб – членів ІРА і осіб, що скоїли 85 раніше нерозкритих злочинів. Методи:

- стояння біля стіни (кілька годин перебування у стресовій позиції) – випростовування навпроти стіни, пальці рук вперті у стіну високо над головою, ноги розставлені, стопи відставлені назад, так, що доводилося стояти на пальцях ніг, вага тіла, припадала на пальці рук;
- покривання голови чорним мішком постійно, і зняття його лише під час допиту;
- шумовий вплив – перед допитом затриманих тримали в кімнаті, де постійно лунали голоси і шиплячі звуки;
- позбавлення сну;
- позбавлення їжі та води.

На думку ЄСПЛ, запроваджений рівень жорстокості такими методами допиту, хоч і призвів до сильного душевного страждання впродовж багатьох годин поспіль (потерпілі втрачали у вазі і під час допиту у них виникали гострі симптоми психічного розладу), все ж таки не дало підстав кваліфікувати його як катування. У п. 167 Суд відзначив: «Вони потрапляють під категорію нелюдського поводження у значенні ст. 3. Ці методи є такими, що принижують гідність, оскільки викликали у жертв почуття страху, страждання і неповноцінності, зламу фізичної і моральної стійкості». На відміну від нелюдського поводження, катування закріплює особливе тавро для позначення нелюдського поводження, внаслідок якого зважається дуже сильне і людське страждання.

Нелюдське поводження – умисне спричинення потерпілому сильних моральних або фізичних страждань протягом тривалого часу.

Поводження, що принижує гідність – поводження, що образливим чином умисно принижує гідність людини, і почуття страху, страждання і неповноцінності, які виникають у неї, ведуть до зламу її моральної і фізичної стійкості.

Катування – такий прояв нелюдського і такого, що принижує гідність поводження, який здійснюється з метою отримання певної інформації у потерпілого і завдає йому сильне моральне і фізичне страждання, що і самим потерпілим і суспільством сприймається як особливе тавро ганьби.

У подальшій практиці ЄСПЛ дотримання такого підходу не набуло розвитку. Найвищий ступінь жорстокості, притаманний катуванню був визнаний ним при встановленні застосування до потерпілих:

- «палестинського підвішування» (оголену людину підвішують за руки, зв'язані за спиною) – «Аксой проти Туреччини» від 18.12.1996;
- застосування електрошоку – «Сакісі проти Туреччини» від 08.07.1999, «Міхеев проти Росії» від 26.01.2006
- побиття кулаками, ногами, кийками, що призвело до каліцтва – «Ільхан проти Туреччини» від 27.06.2000, «Бурсук проти Румунії» від 12.10.2004;
- згвалтування «Айдін проти Туреччини» від 25.09.1997;
- сексуальні залякування і приниження «Селмуні проти Франції» від 28.07.1999. В обох останніх справах сексуальні насильства здійснювалися представниками правоохоронних органів.
- примусове годування (заявника приковували наручниками до стільця або обігрівача і силою примушували ковтати гумову трубку, через яку вливали поживну суміш) – «Невмержицький проти України» від 05.04.2005.

Практика ЄСПЛ щодо нелюдського поводження стосується, як правило, осіб, які перебувають під вартою. Йдеться про жорстокі побиття потерпілих поліцейськими – «Томасі проти Франції» від 27.08.1992. Томасі підозрювався у співучасті у вбивстві. Скаржився на сильне побиття поліцейськими під час 40-годинного допиту. Французькі суди не знайшли достатніх доказів побиття поліцейськими. Їх не влаштувало свідчення лікарів, які оглядали потерпілого, а час завдання побоїв в поранень збігався з часом перебування заявника у

поліції. Утім таких свідчень вистачило ЄСПЛ, який встановив порушення ст. 3 Конвенції.

Окрема група справ, де ЄСПЛ кваліфікувала нелюдське поводження, пов'язана з недостатнім і несвоєчасним наданням медичної допомоги особам, які перебувають під вартою або засуджені. У справі «Текін прот Туреччини» від 0.06.1998 суд визнав поводження нелюдським і таким, що принижує гідність щодо заявника, який мав одну нирку і утримувався під вартою у камері протягом 4 діб без їжі, води, ліжка і ковдри при температурі нижче нуля. У справі «Істратій та інші проти Молдови» від 27.03.2007 заявник перебував у СІЗО, і йому не була надана своєчасна допомога у надзвичайній для його здоров'я ситуації, а також його примусово і всупереч проханням лікарів привезли одразу після операції до тюремної лікарні, де не було належного догляду.

Сильні душевні страждання можуть розглядатися як нелюдське поводження, наприклад коли є реальна і безпосередня загроза для жертви. У справі «Кемп бел і Косас проти Сполученого Королівства» від 25.02.1982 нелюдським поводженням була визнана загроза катуванню щодо особи, яка перебувала під вартою.

4. Право на приватність.

Право на приватність охоплює, зокрема наступне:

- свободу від свавільного проникнення та обшуку житла;
- захист від незаконного перехоплення телефонних розмов та комунікацій;
- захист від втручання в сімейне життя;
- захист персональних даних;
- захист від розголошення конфіденційної інформації про особу;
- доступ батьків до дітей, народжених поза шлюбом;
- доступ особи до інформації, яку збирають про неї державні органи;
- заборону на оприлюднення (без згоди особи).

Приватність – фундаментальне право людини, визнане в Загальній декларації прав людини ООН, Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та в багатьох інших міжнародних і регіональних угодах. Приватність тісно пов'язана з людською гідністю й іншими ключовими цінностями, такими як свобода асоціацій та свобода слова. Вона стала одним із найбільш важливих питань у галузі прав людини новітнього часу. Публікація цієї доповіді демонструє зростаючу важливість, різнобічність та складність цього фундаментального права.

Майже всі країни світу визнають право на приватність безпосередньо у своїх конституціях. Щонайменше, такі правові норми передбачають право на недоторканність житла та таємницю кореспонденції. Найновіші конституції, наприклад, Південної Африки та Угорщини містять у собі спеціальні норми щодо доступу та контролю за інформацією особистого характеру.

У багатьох країнах, де приватність не визнано безпосередньо у конституції, наприклад, Сполучених Штатах, Ірландії та Індії, для реалізації цього права суди застосовують інші норми. Зокрема, міжнародні договори, де визнається право на приватність, такі як Міжнародний пакт про громадянські й політичні права або Європейська Конвенція про права людини, що є частиною законодавства багатьох країн.

Порушення права на приватність продовжує викликати стурбованість навіть після запровадження законодавчих та інших засобів захисту. У багатьох країнах законодавство відстає від розвитку технологій, що створює серйозні прогалини в засобах захисту. В інших країнах правозастосовчим органам та розвідувальним службам надано можливість користуватися винятковими правами. Нарешті, в умовах відсутності адекватного нагляду за дотриманням закону та засобами його застосування саме по собі існування законів не може забезпечувати належного захисту.

Навіть у найбільш демократичних країнах дуже поширеним є порушення закону, що стосується знімання інформації з електронних каналів зв'язку. Щорічний звіт Державного департаменту Сполучених Штатів Америки стосовно порушень прав людини містить у собі інформацію про те, що більше ніж у 90 країнах світу відбувається незаконне стеження за політичними опонентами, правозахисниками, журналістами, профспілковими діячами. За підсумками 1996 року у Франції урядовою комісією було встановлено понад 100 000 випадків прослуховування телефонних розмов приватними сторонами, часто в інтересах урядових структур. У Японії поліція нещодавно змушена була сплатити 2,5 мільйони єн за незаконне прослуховування членів комуністичної партії.

Поліцейські служби, навіть у країнах з суворим законом у галузі приватності, і надалі активно збирають інформацію про громадян, які не звинувачуються і навіть не підозрюються у скоєнні злочинів. Зараз продовжуються розслідування таких випадків у Швеції та Норвегії, двох країнах з найбільшою історією захисту приватності стосовно даних, що збираються поліцією. Компанії регулярно нехтують законом, збираючи та поширюючи інформацію особистого характеру. У Сполучених Штатах, навіть в умовах тривалого існування закону щодо інформації про кредитні операції споживачів, компанії активно використовують таку інформацію в ринкових цілях.

Зростаюче ускладнення інформаційних технологій з їх можливостями щодо збору, аналізу та поширення інформації стосовно конкретних осіб вимагає невідкладного законодавчого регулювання. Більше того, новий розвиток у галузі медичних досліджень, телекомунікацій, систем транспортування та руху фінансових засобів значно збільшує рівень інформації, що опрацьовується відносно кожної особи. Пов'язані між собою комп'ютери з допомогою високошвидкісних мереж з розвиненими процесорами можуть створювати детальні досьє на будь-яку особу без допомоги єдиної централізованої комп'ютерної системи. Нові технології, що розвиваються в межах військової промисловості, розповсюджуються для використання в правоохоронних органах, цивільних установах та приватних компаніях.

Згідно з опитуваннями громадської думки, стурбованість порушенням приватності зараз більша, ніж будь-коли в новітній історії². Населення різних країн світу висловлює своє занепокоєння стосовно обмеження приватності. У безпрецедент-ній кількості держав лунають заклики до запровадження закону, що має надати спеціальний захист своїм громадянам. Правозахисні групи стурбовані тим, що велика кількість таких технічних засобів є предметом експорту до країн, що розвиваються, і де не забезпечується належний захист. На цей час існує не так уже й багато бар'єрів для торгівлі технологіями засобів стеження.

Загальнозрозумілим зараз є те, що потужність, місткість та швидкість інформаційних технологій зростає надзвичайно високими темпами. Пропорційно збільшується і рівень втручань у сферу приватності, або принаймні потенційні можливості для цього.

Поза цими очевидними аспектами співвідношення можливостей та ціни існує багато важливих тенденцій, що сприяють обмеженням приватності:

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ знімає географічні обмеження руху інформації. Розвиток Інтернету є, напевне, найбільш відомим прикладом глобальних технологій.

КОНВЕРГЕНЦІЯ веде до усунення технологічних бар'єрів між системами. Нові інформаційні системи стають усе більш сумісними з іншими системами і можуть проводити взаємний обмін та обробку різних видів інформації.

МУЛЬТИ-МЕДІА поєднує багато форм передачі інформації і таким чином інформація, зібрана в одному вигляді, може бути легко переведена в ін.

У практиці суд неодноразово наголошував на неможливості точного визначення терміну «приватність» в розумінні ст. 8 Конвенції. І не завжди існує можливість і потреба в точному розмежуванні понять «приватне життя», «сімейне життя», «житло», «кореспонденція», оскільки вони всі входять до сфери приватності і можуть повністю або частково накладатися одне на одного.

Найбільш широке розуміння «приватного життя» Суд навів у справі *«Прітті проти Сполученого Королівства»* від 29.04.2002, що стосувалося проблеми евттаназії і самогубства, вчинюваного з допомогою іншої людини, де підкреслив, що таке поняття охоплює фізичну і психологічну цілісність людини і може також належати до фізичної й суспільної її ідентичності. З цього випливає, що приватне життя повинно охоплювати право людини приймати рішення щодо обраного нею способу життя, навіть шкідливого. Саме тому до сфери приватного життя повинно належати питання, пов'язані з відмовою від лікування та інші, що тягнуть негативні наслідки для людини, навіть про завершення життя.

Важливе місце у характеристиці приватного життя посідає сексуальність людини. Сюди входять питання, пов'язані з одностатевими стосунками, статевою ідентифікацією і сексуальним життям в цілому. Через особливу інтимність важливе значення має ступінь захищеності від втручання.

У контексті права на розвиток особистості як складової приватного життя Судом захищається можливість дізнатися правду про своє походження. У справі *«Одієвр проти Франції»* від 13.02.2003 повнолітня заявниця, яка була всиновлена

в дитинстві, не змогла отримати дані про своїх біологічних батьків через їх засекреченість. Ці обставини були визнані такими, що входять до сфери приватного життя.

До сфери приватного життя Суд відносить питання, пов'язані із збиранням, збереженням, використанням і наданням доступу до інформації про життя людини. Наприклад, медичні дані, дані СБУ, професійні дані.

У справі «Заїченко проти України» від 26.02.2015 Суд визнав порушення ст. 8 у зв'язку з незаконністю збирання ОВС відомостей про заявника без його згоди (у контексті судово-психіатричної експертизи).

Повага до приватного життя охоплює також право на повагу зображення людини і захист доброго імені, які можуть бути порушені шляхом оприлюднення особистих фото без згоди людини або публікації щодо неї ганебної інформації. У справі «Пантелеєнко проти України» від 29.06.2009 Суд визнав порушення ст. 8 Конвенції зв'язку з тим, що у відкритому судовому засіданні було прилюднено інформацію про стан психічного здоров'я захисника. Уряд у попередніх запереченнях посилався на право заявника вимагати від суду розгляду його справи в закритому засіданні. Суд зазначив, що національне законодавство не передбачає, що для цього сторона повинна подати клопотання про проведення закритого розгляду справи; суд може прийняти таке рішення на власний розсуд. Однак, закон зобов'язує органи влади вжити заходів для захисту особистого життя від зайвого втручання. Крім того, присутність громадськості в судовій залі під час оголошення суддею інформації, отриманої з психіатричної лікарні, була лише одним з елементів, що негативно вплинули на особисте життя заявника. Зокрема, так клопотання, навіть якби його задовольнили, не могло а ні гарантувати конфіденційність інформації, розголошеної сторонам та їх заявникам під час засідання, а ні обмежити доступ до матеріалів справи.

Поняття приватне життя звужується якщо суб'єктами є діячі культури, політики або інших сфер публічності. Наприклад, заборона розповсюдження книги кс-лікаря президента Франції Франсуа міттеран, де автор розкривав подробиці стану здоров'я пацієнта. Суд вирішив, що втручання французької влади не було пропорційне меті, що реалізовувалася, оскільки існувала обґрунтована зацікавленість суспільства у повній оцінці періоду перебування його при владі, яка знаходилася понад захистом конфіденційних даних («Компанія План проти Франції» від 18.05.2004).

На думку Суду втручанням у приватне життя є зберігання і використання інформації про приватне життя, так само як і формування баз із зазначеною інформацією, що становить персональні дані.

Втручанням у право на повагу до приватного життя є також ситуація, де розкриваються дані медичного характеру. У справі «М.С. проти Швеції» від 27.08.1997 суд вирішив, що передача медичних даних одним публічним закладом іншому в межах провадження про визнання соціального забезпечення не є порушенням ст. 8, оскільки в цій справі втручання було пропорційним відносно цілі, що реалізовувалася, яку в цій справі становив економічний добробут у зв'язку із розподілом суспільних фондів. На відміну від наведеної, в іншій справі Суд визнав порушення ст. 8 Конвенції у розкритті персональних даних заявниці

разом з інформацією про те, о вона є ВІЛ-інфікованою, у мотивувальній частині вироку суду, винесеного стосовно її чоловіка.

План практичного заняття (2 год):

Вирішення та обговорення ситуативних завдань.

Ситуативне завдання 1

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді виникла теорія трьох поколінь прав людини. Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це – право громадянина на свободу думки, совісті та віросповідання, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку особи, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом тощо. Особисті та політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а згодом і в актах міжнародного права. Перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система негативних прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами. Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення тощо). Друге покоління прав є системою позитивних прав, оскільки можуть реалізовуватися без держави. Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини та правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства загалом.

Охарактеризуйте становлення четвертого покоління прав людини. Обґрунтуйте свою відповідь.

Ситуативне завдання 2

Основоположник доктрини природних невідчужуваних прав людини Джон Локк основним правом громадян вважав право на життя, свободу та майно. Декларація незалежності США 1776 р. проголосила право на життя, свободу і прагнення до щастя. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. основними назвала право на свободу, власність, безпеку та опір пригнобленню. Конституція України 1996 р. у ст. 21 закріпила принцип, згідно з яким права і свободи людини визнані невідчужуваними і непорушними, а право людини на життя – невід'ємним правом кожної людини (ст. 27).

Чи можна всі закріплені в Конституції України права і свободи вважати невідчужуваними, непорушними, природними?

Які, на Вашу думку, права людини і громадянина, крім закріплених у Конституції України, є найбільш актуальними для нашої країни? Своє рішення аргументуйте політичними і юридичними доводами.

Ситуативне завдання 3

Серед основних прав у Конституції України передбачено: право на життя, право на свободу об'єднання в політичні партії, право на користування об'єктами права власності українського народу, право на працю, право на освіту, право на свободу та особисту недоторканість, право на участь в управлінні державними справами, право на страйк, право на результати інтелектуальної діяльності, право на вільний вибір місця проживання, право на мирні збори та демонстрації, право на підприємницьку діяльність, право на відпочинок, право на свободу думки і слова, право на свободу думки і слова, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, право на медичну охорону, право на безпечне навколишнє середовище тощо.

З'ясуйте, які із зазначених прав можуть належати людині, а які громадянину. Відповідь обґрунтуйте відповідно до чинної Конституції з посиланням на конкретні статті.

Ситуативне завдання 4

Громадянин України В. звернувся до адміністративного суду з позовом до центру зайнятості, який тривалий час через відсутність вакантних місць на ринку праці не міг задовольнити передбачене Конституцією України право громадян на працю. На думку позивача, усі права і свободи людини і громадянина є невідчужуваними та непорушними (ст. 22 КУ), а звернення до суду за захистом своїх конституційних прав і свобод гарантується безпосередньо самим Основним Законом.

Яким, на Ваш погляд, має бути рішення суду? Розкрийте правову природу соціально-економічних прав і свобод та їх відмінність від прав першого покоління.

Ситуативне завдання 5

Громадянина К. було затримано за підозрою в організації масових безладів та погромів під час мітингу, який було влаштовано на честь свята першого травня. З метою отримання від нього свідчень працівники територіального управління НП примушували останнього тривалий час стояти з широко розставленими ногами, підпираючи руками стіну, позбавляли їжі, води та сну, застосовували електричний струм для отримання зізнання.

Дайте правову оцінку діям правоохоронних органів. Які види жорстокого поводження застосовувалися, на Вашу думку, до гр К.?

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Що розуміють під правами та свободами людини та громадянина?
2. Які існують покоління прав?
3. Які класифікаційні групи прав особи передбачено у Конституції України?
4. Які обов'язки громадян закріплює Конституція України?
5. Що розуміють під верховенством права?
6. Які існують концепції верховенства права і які у них відмінності?

ВИСНОВКИ

Під основними правами людини варто розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових документах по правах людини, зокрема в Хартії з прав людини, а також у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р.

Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні права і свободи; 2) політичні права і свободи; 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

У науці прийнято ділити права і свободи людини на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-е - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Конституція України розрізняє права людини і її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус.

У вузькому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Верховенство права — це фундаментальний правовий принцип, який передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. Нормативно-правові акти:

Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.
URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957.
Офіційний сайт ВРУ: URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_033

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Офіційний сайт ВРУ: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року з наступними змінами права. Офіційний сайт ВРУ: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

Про забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків: Закон України. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

II. Спеціальна література:

Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М. Мазур, С. Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. Луганськ, 2006. 600 с.

Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 168 с.

Інформаційні ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua

3. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/>

4. Офіційний веб-портал Міністерства внутрішніх справ України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/>

5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>

6. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України. URL: <http://www.mon.gov.ua/>

7. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <http://nads.gov.ua/control/uk/index>

8. Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)». URL: <http://www.nau.ua/>

9. Вікіпедія Вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org>
Електронна бібліотека Львівського державного університету внутрішніх справ. URL: <http://www.lvduvs.edu.ua>